

*Diane
De Keyzer*

*Nieuwe
meesters,
magere
tijden* *Eten &
drinken
tijdens de Eerste
Wereldoorlog*

UITGEVERIJ
VAN HALEWYCK

Voor mijn cursisten Nederlands van Open School Antwerpen,
vooral voor Amina en Jarjijs.
Weg van de oorlog in Syrië vluchtten ze naar die stad bij de Schelde
op zoek naar een veilige haven.

‘On a besoin des fenêtres sur la vie de nos ancêtres.’

*De uitgever heeft de rechten voor de illustraties naar best vermogen geregeld.
Andere rechthebbenden kunnen zich tot hem wenden op het adres van de uitgeverij.*

© 2013 – Diane De Keyzer & Uitgeverij Van Halewyck
Diestsesteenweg 71a – 3010 Leuven
www.vanhalewyck.be

Cover: Wim De Dobbeleer
Coverfoto: Nationaal Archief/Spaarnestad Photo/Het Leven/Fotograaf onbekend
Druk: Antilope, Lier

NUR 688/689
ISBN 978 94 6131 175 7
D/2013/7104/65

Inhoud

<i>Inleiding</i>	9
GETUIGEN VAN HUN TIJD	11
DE OORLOG IN BEELDEN	15

<i>Vluchten</i>	19
DE MOBILISATIE: ANGST EN HOOP	21
PANIEK AAN WINKELS EN BANKEN	22
GEGOOCHEL MET PRIJZEN	24
DE EERSTE OPEISINGEN	24
TEN OORLOG	25
EEN VASTE VOEDSELPRIJS	28
ANGST VOOR TERREUR	28
DE EXODUS	34
ZONDER GELD, ZONDER ETEN	35
IEDEREEN LEEFT MEE	41
MERELBEKE VANGT OP	51
VOLLEDIG BEZET	54
TERUG OF VERDER?	54

<i>Asiel in Nederland</i>	59
EERST NAAR NEDERLANDS-LIMBURG	61
MET OPEN ARMEN	62
HULP KOST GELD	63
DE VAL VAN ANTWERPEN	67
DE SCHELDE OVER	70
LANGS WAAR DE WEG NAAR HOLLAND?	77

VLUCHTEN, EEN KLASSENKWESTIE	79
ZEEUWS-VLAANDEREN KREUNT ONDER HET GEWICHT VAN DE BELGEN	83
NOORD-BRABANT OPENT ZIJN HART	93
SPREIDINGSPOLITIEK	108
NAAR HUIS OF NAAR HET KAMP	115
IN NOOD SAMENLEVEN	121
BV'S – BEKENDE VLUCHTELINGEN	123
NAAR GROOT-BRITTANNIË EN FRANKRIJK	133

<i>Magere rantsoenen</i>	139
NOOD BREEKT WET	144
PANIEK AAN DE WINKELS	145
DE EERSTE SCHAAARSTE	149
STIJGENDE PRIJZEN	154
BIER, WIJN EN KOFFIE	176
CALORIEËN TELLEN	180
ELLEDE TROEF	185

<i>Nieuwe meesters</i>	187
DE MOFFEN/LES BOCHES	188
PLUNDEREN EN VERNIELEN	189
REQUISITIONIERT	195
ONGENODE GASTEN	203
DE WOEKERBELG	208
SMOKKEL	215
HET VOLK MORT	224

<i>Voedselhulp</i>	229
S.O.S. BELGIË	230
MET GROTE AMERIKAANSE MIDDELEN	235
HET NATIONAAL KOMITEIT VOOR HULP EN VOEDING, EEN BELGISCHE ORGANISATIE	241
DE LOKALE COMITÉS VOOR HULP EN VOEDING	243
RANTSOENEN	264
DE WIRWAR VAN VOEDSELHULP	268

BV'S IN DE VOEDSELHULP	286
HET KOMITEIT ONDER DRUK	288
EEN GEKREGEN PAARD ... ?	289
IN GROTE DANKBAARHEID	294

<i>Koken wordt een kunst</i>	301
SCHAMEL EN EENTONIG MENU	303
KOKEN MET ERSATZ	307
KOKEN MET VREEMD SPUL	313
DE OORLOGSRECEPTEN	318
GEEN VUUR ZONDER KOLEN	325
NIETS TE KORT	327
FEESTEN IN OORLOGSTIJD	331

<i>Ten slotte ...</i>	337
KOMT ER DAN GEEN EINDE AAN?	338
WAPENSTILSTAND	342
HET LAND LIKT FEESTEND ZIJN WONDEN	344

<i>Eindnoten</i>	356
------------------	-----

<i>Bibliografie</i>	367
---------------------	-----

<i>Fotoverantwoording</i>	375
---------------------------	-----

Inleiding

Ik was een kind en ik had twee grootmoeders. Niks bijzonders, want dat geldt haast voor iedereen. Mijn grote geluk was evenwel dat die grootmoeders zeer goed konden vertellen. Vooral de moeder van mijn vader kende vele verhalen en nooit was er één verzonnen. Alles wat ze vertelde, was ooit echt gebeurd. De grootvader die hoorde bij die bijzondere grootmoeder, die was er niet, hij stierf nog voor ik geboren werd. Heel erg vond ik dat niet, want dat betekende dat ik mijn peet – zo noemde ik mijn doopmeter – helemaal voor mij alleen had.

Peet was door de vroege dood van haar man een beetje blijven steken in weleer en ook dat vond ik prima. Bij peet thuis was alles oud en traag zoals in lang verleden tijden, en daar hield ik van. De klok ging heel erg langzaam in haar huis en vroegere tijden leefden er nu. Peet had een televisie, maar die ging enkel aan voor weerman Armand Pien. Vooral de wintervakanties in het oude huis waren mij zeer dierbaar. De avonden duurden lang en we gingen met de kippen op stok.

Maar het was niet omdat we gingen slapen dat de dag ook stopte. Het mooiste moest

nog komen, gezellig bij elkaar in het grote bed. Daar opende peet haar verhalendoos. En een van de allermooiste verhalen was dat van 'De Groote Oorlog', met twee keer een lange o. Het was meteen ook een van haar meest trieste verhalen. Mooie verhalen zijn nu eenmaal niet vaak vrolijk en ik hield wel van enige dramatiek.

Peet was zelf een kind van acht toen het in de zomervakantie van 1914 plots oorlog was. Op een dag kwamen soldaten in grijze pakken. Ze droegen een helm met een pin erbovenop. Peet vertelde hoe iedereen bang was, omdat in Aarschot mensen waren doodgeschoten en in Leuven de huizen brandden. Aarschot en Leuven, dat was niet aan de andere kant van de wereld, maar vlakbij. Heel wat mensen vluchtten, waarheen dat wist niemand. Ze wilden gewoon weg van die Duitse soldaten met hun barse stemmen die riepen van op hoge paarden.

Uren en uren, dagen en dagen ging het te voet. En omdat ze nog altijd niet wisten waarheen, kwamen ze maar terug. De ouders van peet waren boeren en de dieren op de hoeve wachtten niet. Het graan stond nog

op het veld en dat moest binnen, oorlog of geen oorlog. Dat dit verhaal vier jaar zou duren, dat dacht toen niemand.

En elke keer eindigde mijn grootmoeder haar vertelling met dezelfde zucht: 'Het waren droeve tijden.' En die zucht herhaalde ze wel drie keer. Die 'droeve tijden' kwamen ook terug in het gedicht dat bij dit verhaal hoorde. Talloze keren heeft ze het opgezegd en telkens vroeg ik weer naar die droeve tijden en telkens hoorde ik iets wat ik tevoren niet had gehoord.¹

*'t Zijn droeve tijden als de oorlog woedt,
als men mensen slacht lijk dieren,
als mensenbloed bij beken vloeit.
Als vrede en liefde liggen geboeid.
Als haat en kwaad,
als nood en dood
grijnzen en vloeken en tieren.*

*'Waar is nu toch mijn arme man?
'k Verga van angst! Ik sterf ervan.
Ach, wat verschil bij 't vorig jaar.
We zaten hier zo blij te gaar
bij 't wiegskén van ons jongste kind.
En nu zo ver door sneeuw en wind
en vorst ... en dan ... och God, och God
heb meelij met mijn bitter lot!'*

*'Ju!' roept het jongentje, 'Paardeke ju!
He, moeder, waar is vader nu?
Als vader komt, dan krijg ik een paard,
een levend paard en een blinkend zwaard,
een helm met pluim en een grote banier;
dan gaan we rijden ver van hier;*

*dan maken wij oorlog en nog, en meer ...;
zeg, moeder, wanneer komt vader weer?'*

*'Hoor', zegt het dochterke, 'moederlief,
'k heb vader geschreven een schone brief,
en dat wij bidden op beide knieën
voor hem ... en hem zo gaarne zien;
en dat gij toch zo droevig zijt;
en dat ik ook dan dikwijls krijt,
en dat ons broerke vlijtig leert;
en ... of hij toch niet wederkeert!'*

*De moeder aanhoort 't eenvoudig schrift,
en keert zich om met koortsige drift,
en grijpt uit de wieg 't onnozele wicht,
en houdt het naar de hemel gericht,
en roept en snikt: o Heer, o Heer,
geef ons de gade en de vader weer!*

*Terwijl de moeder aan 't bidden was,
terwijl het meiske haar briefke las,
terwijl het jongentje reed en sliep,
terwijl het wicht in zijn wiegske sliep,
daar verre, in 't vreemde verwoeste land,
verlaten, langs een eenzame kant,
met doorboorde borst
en hijgend van dorst
en de nagels geprent in 't bevroren veld,
daar lag de vader, de dappere held,
te sterven.*

Het was met die grootmoeder en met dat gedicht dat mijn fascinatie voor geschiedenis en voor de Eerste Wereldoorlog is begonnen. Nooit is mijn interesse naar grote wapenfeiten gegaan, naar de exploten van koningen en generaals. Altijd wou ik weten wat hele

gewone mensen deden en dat is zo gebelevē. Mijn grootmoeders hebben mij de liefde gegeven voor wat mensen vertellen en ook dat is nooit meer weggegaan.

GETUIGEN VAN HUN TIJD

Een aantal boeken geleden, in *De Keuken van meesters en meiden*, besteedde ik al een hoofdstuk aan voeding in de Eerste Wereldoorlog: 'Nieuwe meesters, magere tijden'.² Omdat dat hoofdstuk slechts een deel van een groter geheel was, kon ik het gegeven onvoldoende uitspitten. Ik bleef op mijn honger zitten.

Volgend jaar zal het honderd jaar geleden zijn dat het Duitse leger ons land betrok in een oorlog waar het helemaal niet om had gevraagd. Nu is die oorlog een grote hype, want er verschijnen winkellekken vol boeken over 'De Groote Oorlog'. Er zijn twee simpele redenen waarom ik daar nog een boek aan wil toevoegen.

Dit is een boek over het meest gewone wat een mens kan doen en dat is eten. Tegelijk is die bezigheid ook van (over)levensbelang en wordt ze bijzonder op het moment dat een boterham met boter, een simpele patat met melksaus, koffie met suiker en melk er niet meer zijn. Ik wil dus in de eerste plaats vertellen over eten, of veeleer over het gebrek aan eten in die oorlog.

De tweede goeie reden voor een dik boek is dat ik vooral ooggetuigen aan het woord wil laten. In plaats van enkel te putten uit hooggeleerde studies wil ik het woord geven

aan getuigen van hun tijd, die in kranten, dagboeken en brieven, tekeningen en schilderijen en vooral ook in foto's hun ervaringen uit de eerste hand aan ons vertellen.

We beginnen onze tocht in de eerste augustusdagen van 1914. Het gonst van de geruchten ... Er komt oorlog! Heel wat dagboekschrijvers beginnen precies in die dagen de eerste pagina's van hun dagboek. Het zijn vooral mannen uit een burgerlijk milieu die schrijven, maar ook vrouwen uit dezelfde sociale klasse. Zij kunnen niet anders dan schrijven met de bril die hun eigen is en dat is die van mensen die het zelf niet al te moeilijk hebben in de moeilijke omstandigheden. Dat betekent niet dat ze niet zien wat ze zien en dat ook optekenen.

De ene dagboekschrijver is afstandelijker dan de andere. De ene geeft ongezouten zijn of haar mening, de andere laat de oordelen over aan de lezer. Uiteraard zijn deze getuigenissen subjectief, maar dat maakt ze ook uniek. De objectieve feiten, die zijn te lezen in officiële verslagen en documenten die zijn bewaard. Daarom heb ik dus veel ruimte gegeven aan de dagboeken, in combinatie met de feitenversie.

De eerste die we via zijn dagboek aan het woord laten, is dokter Leon Van Haelst.

Hij is net geen veertig als de oorlog uitbreekt. Hij is huisarts in het grensdorp Stekene en dat zal heel zijn verhaal kleuren. Hij beschrijft nauwgezet en meestal met een zekere afstandelijkheid wat hij ziet. Vooral de passages over de duizenden die over de



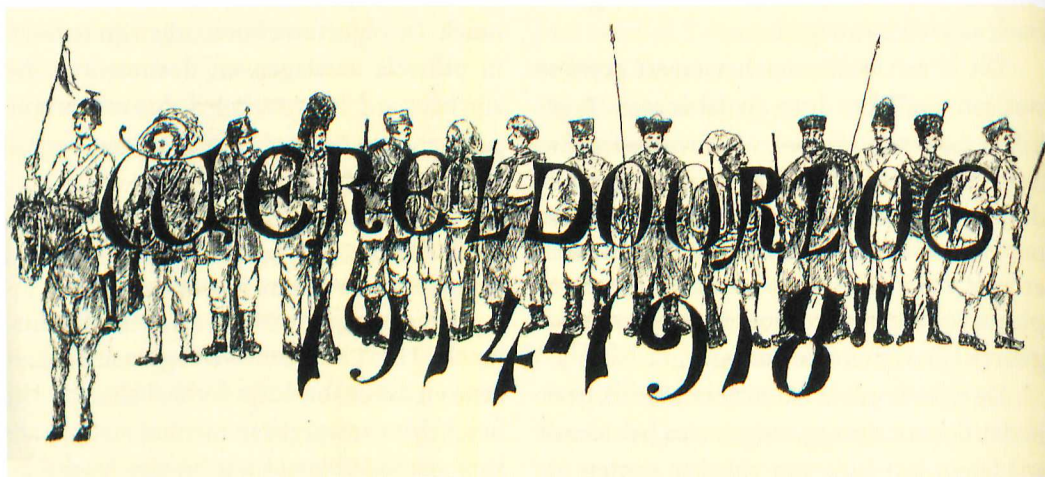
Dokter Leon Van Haelst met vrouw en kind

grens naar Nederland vluchten en de smokkelpraktijken beschrijft hij haarfijn. Als zijn mening al doorschemert, dan is het op een

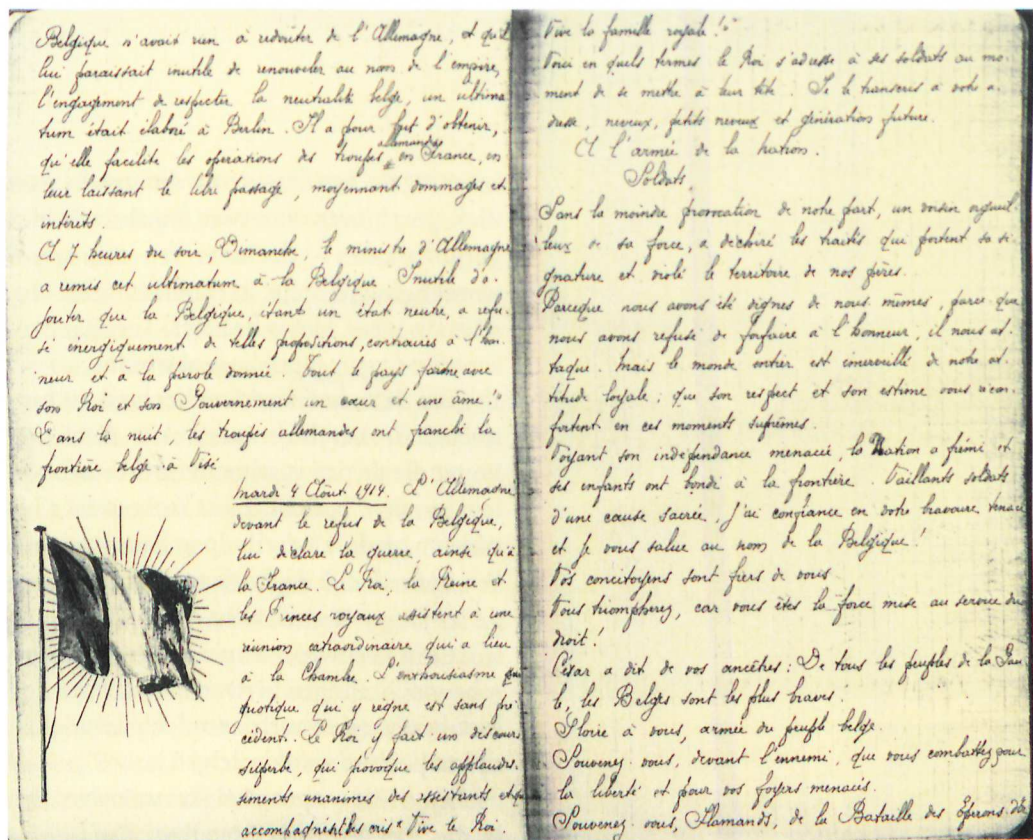
fijne ironische manier. Het bijzondere aan de kroniek van dokter Van Haelst is dat het op basis van dagboeknotities is samengesteld en dat het door de auteur eigenhandig geïllustreerd is.

Eugeen Waterschoot is een leraar uit Turnhout. Zijn schrijfsels zijn meteen na de oorlog samengebracht in het boek *De Duitsers in de Kempen*. Hij observeert scherp en geeft ook vaak zijn eigen mening over het leven tijdens de bezetting in een kleine provincie-stad. Het boeiende aan zijn getuigenis is dat hij het over zowat alle aspecten van de oorlog in zijn stad heeft.

Dankzij het dagboek van Jozef Muls, een advocaat uit Antwerpen, maar ook via de aantekeningen van de veertienjarige Karel Res-seler krijgen we een inblik in de bijzondere omstandigheden in de onneembaar gewaande vesting Antwerpen. Vooral de beschrij-



De titelpagina van de kroniek van dokter Van Haelst



De begindagen van de oorlog in het dagboek van de zussen Ghyoot

vingen van de massale vlucht uit de Scheldestad vanaf begin oktober 1914 nemen veel plaats in hun verhaal.

Nog uit Antwerpen beschikken we over het boek *De Duitse furie in Antwerpen*. René Vermandere is journalist, maar zoals zovelen door de oorlog werkloos. Hij schrijft nog in de oorlog zijn cursiefjesachtige stukjes over zijn stad in oorlog. Hij staat zelf in de rij voor voedselhulp en smokkelt zelf aardappelen. Hij registreert en noteert.

In de eerste maanden van de oorlog is er vooral chaos en iedereen die twee voeten of een kar heeft, vlucht. In elke familie zijn er verhalen over de vluchtscenario's van groot-

en overgrootouders. Daarom besteed ik ruim aandacht aan deze periode. Ook tijdens de vlucht moet een familie zien te overleven en moet ze blij zijn als er een boterham en een kom soep op hen wacht in een dorp ver weg.

De situatie van de vluchtelingen van toen is in veel opzichten te vergelijken met wat vluchtelingen vandaag meemaken. Ook zij vluchten uit oorlogsgebied naar een veiligere plek, maar kunnen helaas niet altijd op ons begrip rekenen. Toch waren onze grootmoeders en grootvaders ooit precies wat zij nu zijn: 'vluchtelingen'.

Heel België, behalve het gebied achter de IJzer, is bezet. Daarom laat ik getuigen van



Virginie Loveling

overall in het land aan het woord. Dokter Gits uit Izegem, Brouwer Jules De Puydt uit Aartrijke, drukker-uitgever Nicolaas Theelen uit Tongeren, fruitteler Georges De Tiloux uit Ordingen bij Sint-Truiden ... Stemmen uit Gent, stemmen uit Brussel.

Dankzij de verslagen van de parochiepastoors uit 1915 en 1919 die bewaard worden in het Aartsbisshoppelijk Archief in Mechelen krijgen we minder uitgebreide fragmenten tot hele oorlogskronieken, zelfs van de kleinste dorpen.

Tot nu toe lijkt het wel of alleen mannen aan het woord komen, maar zoals ik al zei, is dat niet het geval.

In Kortrijk houden de zussen Marguerite en Gabrielle Ghyoot een dagboek bij dat de hele oorlogsperiode overspant. De ene zus schrijft, de andere illustreert met fijne pen-

tekeningen. Een kopie van die unieke kroniek, geschreven door twee ongehuwde burgerjuffrouwen – dochters van een arts – wordt bewaard in het In Flanders Fields Museum in Ieper. Het is de eerste keer dat deze aantekeningen gepubliceerd worden.

Aan de andere kant van het land, in Antwerpen is het brouwersvrouw Flavie De Preter die de pen vasthoudt en over het oorlogsjaar 1916 bericht. Zij is rechtstreeks betrokken bij de voedselhulp in haar parochie. Een opmerkelijk dagboek vond ik in dat van de 21-jarige Nederlandse Trui Thöne. Zij woont in Leeuwarden en ziet daar de Belgische vluchtelingen arriveren. Haar mening is ongezoeten en verfrissend, zij het niet altijd zo positief voor de Belgen ...

Een vierde opmerkelijke vrouwenstem is die van Virginie Loveling. De Gentse schrijfster is 78 in 1914, maar haar oorlogsdagboek is een ongemeen rijke bron van informatie over het leven in Gent tijdens de bezetting. Het zijn ook hier weer de woorden van een burgerdame, maar wie anders had de tijd en de mogelijkheid om dagboeken te schrijven?

Met Loveling zijn we aanbeland bij de bekende Vlamingen onder de getuigen. Ook hier nog een vrouw, die vertelt over haar man Rik Wouters. Hij is in het begin van de oorlog betrokken bij de gevechten om de forten rond Antwerpen en wordt later geïnterneerd in een Nederlands kamp. Nel Wouters is een eigenzinnige, grillige getuige die in haar schriftjes het leven van Rik in Kamp Zeist en later in Amsterdam beschrijft. Het

tragische einde van de schilder Rik Wouters is helaas bekend, hij sterft in juli 1916 in ballingschap.

Een aantal bekende Vlamingen brengt de oorlog door in Nederland of in Groot-Brittannië, maar twee beroemde pennen blijven in eigen land: Stijn Streuvels en Karel van de Woestijne. Ook zij schrijven over de oorlog: Stijn Streuvels in Ingooigem, Van de Woestijne in Brussel. Die laatste schrijft als correspondent in het bezette Brussel, ondanks de censuur, tot begin 1917 brieven naar de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. In 1918 zal hij na een onderbreking die taak weer opnemen. Hij werkt voor een Nederlands publiek, want Nederlandse kranten zijn in eigen land verboden. Vooral 'Het dagelijksch brood' en 'Le ventre de Bruxelles' zijn voor dit boek een ware schatkamer gebleken.

Het is dankzij de families van de dagboekschrijvers dat we kunnen meelezen over hun schouders. Sommige van die dagboeken zijn al eerder gepubliceerd, andere nu voor het eerst. Samen met krantenartikelen en in publieke en privéarchieven bewaarde verslagen van alle mogelijke organisaties voor hulp en voeding bieden deze getuigen een beeld van de voedselproblemen in een land in oorlog. Ook de receptenschriften ergens diep weg in de lade van de *bomma*, die spreken over *quatre quart de guerre* en mayonaise zonder olie, helpen om de geschreven herinneringen compleet te maken.

Residence aux Pays-Bas: *Amsterdam*
 Verblijfplaats in Nederland: *33 Kerksteunlaan 37*

Certificat d'identité pour familles de militaires belges internés
Identiteitsbewijs voor families van Belgische geïnterneerde soldaten

Nom et prénoms du militaire: *Wouters, Henri Emile*
 Naam en voornamen van den soldaat

Nom et prénoms de l'épouse: *Quirinckx, Helene Thelmon*
 Naam en voornamen der echtgenote *keizerinne*

Lieu de naissance de l'épouse: *Schaarbeek*
 Geboorteplaats der echtgenote

Date de naissance de l'épouse: *11-10-1886*
 Geboortedatum der echtgenote

Nombre des enfants, prénoms et âge: *aucun*
 Aantal kinderen, voornamen, ouderen

Lieu de résidence en Belgique: *Boisfort*
 Verblijfplaats in België *Flou à la citadelle 6*

Signature: *Hed. Wouters.*
 Handtekening

Pouce gauche: *l'inter dain*

Délivré à *Amsterdam* le *27 janvier 1919*
 Afgegeven te

PHOTOMONTAGE



Nel Wouters in 1919

DE OORLOG IN BEELDEN

Woorden vertellen veel, maar tekeningen, schilderijen en foto's spreken boekdelen. Daarom heb ik in dit boek ruimte gegeven aan het oog van de beeldende kunstenaars. De bekendste zijn wellicht Rik Wouters en Eugeen Van Mieghem. Wouters tekent het leven in Kamp Zeist en Van Mieghem de oorlog in Antwerpen: de vluchtelingen, de vrouwen in de soeprij of de grauwe koppen van de nieuwe meesters. Kunstenaars leggen vast wat ze zien, en dat is oorlog in de straten



Eugeen Van Mieghem (1875-1930), *Keizer Wilhelm II voor het slagveld*

De nieuwe meesters voor de lens van Louis Rigaux



en in de huizen van gewone mensen. De strijd om aan eten te geraken ligt op het palet van vele, ook minder bekende meesters.

Louis Rigaux is fotograaf en ziet in zijn dorp Overijse de oorlog aan zijn lens voorbij schuiven. Zijn foto's zijn van een uitnemende documentaire waarde. Voeding neemt als onderwerp een niet onbelangrijk deel van de collectie glasplaatjes in.

In het gezelschap van al die ooggetuigen neem ik u mee naar de periode 1914-1918. We

gaan langs rijen vluchtelingen en hopen op een beetje brood en een dak boven het hoofd. Of we blijven thuis en leren te leven met de nieuwe wetten van nieuwe meesters. Zij spreken Duits of geven hulp met een Amerikaans accent. We proeven hoe honger smaakt en zien weer rijen van mannen, vrouwen en kinderen met een witte kan. We ruiken de dikke soep al van straten ver. We leren koken met rijst en mais en Quaker Oats. We zien vooral ook hoe er veel meer oorlog is voor wie niets heeft, dan voor wie wel iets heeft.